

Л. Ф. Гула

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
д-р юрид. наук, доц.,
проф. кафедри кримінального права і процесу

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ ОРГАНІЗОВАНИХ ЗЛОЧИННИХ ГРУП: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

© Гула Л. Ф., 2016

Розглянуто питання виникнення та діяльності організованих злочинних груп. Визначено основні тенденції формування злочинних груп та їхньої протиправної діяльності. Досліджено окремі історичні джерела та нормативно-правові акти, які визначили поняття організованих злочинних груп. Окреслено основні тенденції розвитку організованих форм злочинності.

Ключові слова: історичні джерела, злочинний світ, організована група, організатор злочину, злочинна група, співучасть у злочині, протиправна діяльність.

Л. Ф. Гула

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ОРГАНИЗОВАННЫХ ПРЕСТУПНЫХ ГРУПП: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ

Рассмотрен вопрос возникновения и деятельности организованных преступных групп. Определены основные тенденции формирования преступных групп и их противоправной деятельности. Исследованы отдельные исторические источники и нормативно-правовые акты, которые определили понятие организованных преступных групп. Очерчены основные тенденции развития организованных форм преступности.

Ключевые слова: исторические источники, преступный мир, организованная группа, организатор преступления, преступная группа, соучастие в преступлении, противоправная деятельность

L. F. Hula

RESEARCH OF PROBLEMS OF ORIGIN OF THE ORGANIZED CRIMINAL GROUPS: HISTORY IS A RIGHT ASPECT

The question of origin and activity of the organized criminal groups is considered in the article. Certain basic tendencies of forming of criminal groups and their criminal activity. Separate historical sources and normatively-legal acts are investigational that defined the concept of the organized criminal groups. Basic progress of the organized forms of criminality trends are outlined.

Key words: historical sources, criminal world, organized group, organizer of crime, criminal group, criminal participation, criminal activity.

Постановка проблеми. Організована злочинна група є первинною ланкою злочинної організації та імплантувалася у поняття “організована злочинність”. Злиття злочинних груп у

злочинні організації можна розглядати як процес раціональної реорганізації злочинного світу за аналогією із законною підприємницькою діяльністю на законних ринках.

Для організації державного впливу на організовані злочинні групи необхідні знання про їх виникнення та формування злочинних намірів, які постійно удосконалюють. Водночас для визначення основних фігурантів злочинної групи з метою притягнення їх до кримінальної відповідальності, а також застосування правоохоронними органами спеціальних засобів щодо ліквідування осередків таких формувань необхідно постійно удосконалювати відповідне вітчизняне законодавство.

Метою статті є дослідження історико-правових аспектів виникнення та функціонування організованих злочинних груп.

Стан дослідження. Дослідження історико-правового аспекту виникнення організованих злочинних груп здійснили такі вчені та практики: В. М. Анісімов, Л. Г. Белогріц-Котляровський, Г. Н. Брейтман, Б. Ф. Водолажский, Н. І. Волошин, М. Н. Гернет, П. Ф. Грішанин, А. І. Гуров, О. М. Джужа, А. І. Долгова, В. М. Корнієнко, В. П. Лавров, С. Я. Лебедев, А. В. Михайличенко, Г. М. Мінковський, В. І. Монахов, А. Д. Мордвінов, А. В. Потоцький, В. Ф. Пирожков, Б. В. Романюк, І. К. Туркевич, І. В. Шмаров, Н. М. Якушин та ін.

Виклад основних положень. Генезис організованої злочинності в Україні є яскравим підтвердженням залежності характеру злочинності від конкретних соціально-економічних умов. Організованість злочинної діяльності та кримінальна професіоналізація, як зазначав І. І. Карпець, “які в теорії зовсім недавно, не заглиблюючись у зміст процесу, майже начисто заперечувалися” [1, с. 73], є нині однією із щонайгостріших проблем боротьби зі злочинністю. Зрозуміло, вони виникли не водночас, а як всяке соціальне явище, мають своє історичне коріння, внутрішню логіку розвитку.

Як підтверджують історичні джерела, злочинний світ і його представники завжди прагнули до об'єднання сил, зміцнення основ антигромадського способу життя, який змушував їх бути зухвалими, підступними, цинічними щодо закону та його представників у особі правоохоронних органів, законслухняних громадян. Життя в атмосфері злочинних ідей часто змушувало ризикувати заради досягнення ганебних цілей. Все це породжувало специфічну систему відносин злочинців, породжену неухильним дотриманням “законів” злочинного світу. Ці “закони” і “правила” розробляла злочинна “еліта”, їх удосконалювали у процесі антисоціальної діяльності. Вони ґрунтувалися на необхідності постійного здобуття коштів для існування через учинення злочинів, у цих вимогах були відсутні позитивні аспекти щодо контактів з властями, збереження в суворій таємниці всього, що пов'язано зі злочинним способом життя, надання підтримки “побратимам” з ремесла, підтримки і розширення злочинних зв'язків тощо.

Так поступово формувався злочинний світ як особлива організована комунікативна система злочинності зі своєю ієрархією, що забезпечує внутрішню “дисципліну” і “порядок”. Її організованість підтримувалася зміцненням і розвитком двох ієрархічних структур. Одна ґрунтувалася на схильності до певної злочинної діяльності (кримінальної професії), інша – відображала субординаційну побудову кримінального середовища [2, с. 14].

Вивчення низки історичних джерел дало змогу виявити періоди зміцнення злочинного світу Росії.

У середині XVII століття важкий економічний стан Росії, за свідченням історика російського права Л. Г. Белогріц-Котляровського, призвів до виникнення великої кількості злочинів, учинених проти чужої власності. Злочинність сягала загрозливих масштабів, особливо у великих містах і, зокрема, в Москві, яка була вертепом злодіїв і розбійників [3, с. 2, 5].

Історик Г. В. Єсіпов зазначав: “Злодіям і шахраям потрібні тісні місцевості і натовп, а ці умови в окремих районах Москви склалися історично зі всіма зручностями для тих, хто промишляє чужою власністю”: У таких місцях відбувалося об'єднання злочинців у зграї, різні співтовариства [4, с. 304].

Особливістю злочинного світу, що зміцнив свої позиції в XVII–XVIII ст., було те, що він був величезною асоціацією “багатьох класів злочинців, що мають свою аристократію, свою ієрархію, свої права, свої ступені знатності, свій пролетаріат і живуть під владою одного загального закону” [5, с. 33].

Першу згадку про злочинні професійні групи в Росії XIX ст. знаходимо у М. М. Максимова – службовця поліції, який упродовж усього життя скрупульозно вивчав професійних злочинців. Він зазначав, що всі шахраї і злодії поділяються на партії та класи і охарактеризував близько 20 професій злочинців. На першому місці серед них були кишенькові та квартирні злодії [6, с. 7].

За свідченням Г. Н. Брейтмана, перше місце серед злочинів у суспільстві віддавали конокрадам, які представляли деякого роду державу в державі. Вони були найчисленнішими, найгрізнішими, найшкідливішими й з ними було важко боротися [7, с. 40].

О. М. Джужа та І. К. Туркевич зазначають, що одними з перших організованих професійних злочинців на наших теренах були так звані “злодії з великої дороги”, тобто розбійники, для яких грабунок був не просто злочинним заняттям, а способом життя. Виникнення цієї професії стало наслідком історичного парадоксу. Київській Русі вдалося проминути рабовласницький лад, але монголо-татарська навала істотно загальмувала соціально-економічний розвиток. На території колишньої феодальної держави утворилося Московське князівство, яке згодом розширилося й в результаті агресивної політики його правителів перетворилося на велику Російську Імперію. У ній від початку XVIII ст. було узаконено кріпаччину, що існувала аж до 1861 р. Тяжкі умови життя змушували селян утікати від своїх гнобителів, а оскільки легалізація на інших територіях (крім козацьких земель) була неможливою, то для багатьох утікачів розбій ставав єдиним засобом до існування. Що стосується злодіїв, то до початку XIX ст. ця професія не набула значного поширення, очевидно, через те, що жителі невеликих населених пунктів (а вони переважали в країні) знали між собою, тож факти злодійства було важко приховувати, а про скоєні випадки одразу всі дізнавалися. До того ж злочинців суворо карали: їм відтинали руки, ставили тавро на лобі, виривали ніздрі або часто й страчували [8, с. 232].

У вітчизняному законодавстві перша згадка про співучасть у вчиненні злочину групою датована XI ст., коли було укладено “Руську правду”. В статті 31 цього документа йдеться про покарання за вчинення злочину кількох осіб, а ст. 41 передбачає відповідальність за співучасть у розкраданні. Але “Руська правда” не поділяла співучасників на головних і другорядних, не визначала ознаки власне співучасті. Початком розвитку інституту співучасті у вітчизняному праві слугували норми, передбачені “Соборным Уложением” 1649 р. Зазначений правовий акт розробив основні положення розглядуваного інституту: ознаки співучасті, види співучасників, індивідуалізацію їхньої відповідальності. Особа організатора вже за тих часів розглядалася як найнебезпечніша, і для організатора злочину передбачалася більша відповідальність, ніж для інших співучасників. У XIX ст. поділ співучасників на види, вивчення їхніх характерних ознак, умов відповідальності були одними з найважливіших розділів учення про співучасть. Найвичерпнішу характеристику організатора злочину вперше в історії російського права наведено в “Уложении” 1845 р., у якому співучасників поділено на види за формами співучасті [9, с. 11].

У 40-ві роки XIX ст. відбувся розподіл злочинців за видами діяльності, що сприяло підвищенню їх професіоналізму. Жебраки були окремо, крадії зосереджувалися у злодійському середовищі, грабіжники – у розбійницькому. Концентрувалася відповідна кримінальна еліта, створювалися підпільні школи для малолітніх злодіїв, “найобдарованіших”, тобто найспритніших, посилали за кордон для удосконалення “майстерності”.

Відзначимо циклічність структури і динаміки групової професійної злочинності в Україні від початку XVIII до кінця XIX ст. Це було зумовлено бурхливим економічним розвитком, передусім у Причорномор’ї, розбудовою портових міст та індустріальних центрів, що супроводжувалося збільшенням кількості корисливих злочинів, їх інтелектуалізацією і виходом професійних злочинців на міжнародний рівень.

До кінця XIX ст. злочинний світ уже мав своє професійне ядро, причому специфічний кримінальний “розподіл праці” не тільки не розхитав монолітність і згуртованість цього світу, а, навпаки, зміцнив його, надавши йому стрункішу організацію.

Г. Н. Брейтман, у роботах якого міститься докладна характеристика кримінального світу того часу, зауважував: “У нас узагалі сформувалася така думка, що злочинці лише тоді утворюють злодійське суспільство, коли по декілька осіб вчиняють один і той же злочин. Тим часом уся сила

професійних злочинців і полягає в їх згуртованості, наявності правильної організації, багатой традиціями, встановленими часом і практикою [7, с. 115].

На початку ХХ ст. уперше в історії вітчизняного бандитизму в Одесі з'явився рекет, розпочали створюватися так звані “дахи”. Після Жовтневого перевороту 1917 р. і громадянської війни різко зросла групова корисливо-насильницька злочинність. Але потрібно віддати належне більшовицькій владі, яка доволі швидко змогла її приборкати. Щоправда, це було зроблено ціною жорстоких репресій та запровадження тотального нагляду всіх за всіма, однак професійну злочинність викоринити не вдалось, хоч засоби радянської пропаганди усіляко намагалися стверджувати протилежне.

Вказівка на організатора як найнебезпечнішого зі співучасників з'явилася і в перших постановках Радянської держави. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад (м. Харків, 11–12 грудня 1917 р.) проголосив створення Української Радянської Республіки, а також визнав її федеративною частиною Російської Республіки. ЦВК Рад України доручалося “негайно розповсюдити на територію Української Республіки всі декрети і розпорядження Робітничо-селянського Уряду Федерації, які мають загальне для всієї Федерації значення”, передусім ленінські декрети. Тому декрети РСФСР, що стосувалися регулювання кримінально-правових відносин, вважалися чинними на території України. Особливістю первісних декретів було те, що, крім виконавців, підбурювачів, пособників, до співучасників зараховано організаторів, ватажків і натхненників контрреволюційних виступів як головних винуватців. Однак перші декрети радянської влади, назвавши види співучасників і встановивши принципи їхньої відповідальності, не розкрили змісту їхньої діяльності (як це, наприклад, було зроблено в “Уложенні” 1845 р.). Крім того, в “Керівних началах з кримінального права РСФСР”, виданих НКЮ РСФСР 19 грудня 1919 р., які були першою спробою формулювання і систематизації норм Загальної частини радянського кримінального права, виділено три види співучасників: виконавців підбурювачів і пособників [10, с. 218; 235].

О. І. Гуров зазначає, що в другій половині 1917 р. лише в Москві діяло близько 30 таких ОЗГ. Такі самі банди були і в інших великих містах. Найбільших темпів розвитку кримінальний бандитизм досяг у 1921–1922 рр., у часи голоду, який панував на той час у країні. Бандитизмові того періоду притаманні не лише політичні й кримінальні мотиви, а й вкрай жорсткі форми насильства [11]. Для організованих злочинних груп цього періоду характерним є те, що банди використовували більше психічне насильство, ніж фізичне. Це пояснювалося тим, що злочинці були впевнені в результаті нападу, зокрема, завдяки високій організованості, а також мізерному ризику бути затриманими міліцією. Останнє підтверджувалося награністю поведінки злочинців під час нападів (наприклад, галантні вибачення Льоньки Пантелєєва).

Організатори злочинних груп, про яких ішлося в перших декретах радянської влади, в цьому акті взагалі не згадувалися. Не можна оминати увагою й те, що 4 серпня 1920 р. “Керівні начала з “Кримінального права СРСР” були офіційно введені в дію на території України. У систематизованому вигляді норми кримінального права були викладені в Кримінальному кодексі 1922 р. Особлива частина КК УСРР регламентувала відповідальність за організаторську діяльність як один із найнебезпечніших видів співучасті. Зокрема, ст. 58 передбачала кримінальну відповідальність за організацію контрреволюційних озброєних повстань, а ст. 65 – відповідальність організаторів диверсій. Доволі детально відповідальність організаторів було аргументовано в розділі “Про злочини проти порядку управління”, ст. 76 КК передбачалася відповідальність організаторів банд, ст. 80 – відповідальність за організоване за взаємною згодою приховування чи неправдиві показання про кількість предметів і продуктів, що підлягають оподаткуванню чи обліку. Але КК УСРР 1922 р. здійснював чітке розмежування в покаранні організаторів і керівників злочину (ст.ст. 75, 77, 78, 80), з одного боку, й інших учасників – з іншого, регламентуючи покарання організаторам за інших. В Особливій частині КК УСРР 1922 року вказується на такі форми злочинних об'єднань, як збройні загони, контрреволюційна організація, банда (збройна згряя), згряя.

31 жовтня 1924 р. ЦВК СРСР ухвалив “Основні засади кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік” із загальної частини кримінального права. Цей документ запроваджував для всього СРСР принципи кримінального законодавства. 8 червня 1927 р. був прийнятий новий

Кримінальний кодекс УРСР, побудова якого точно відповідала загальносоюзним “Основним засадам кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік”. У КК УСРР 1927 р. зазначено, що участь у злочині як організатора є обставиною, що обтяжує відповідальність, і виділено такі різновиди форм співучасті, як: 1) група за попередньою змовою; 2) група осіб. Крім того, КК УСРР 1927 р. вказує на такі форми злочинних об'єднань, як контрреволюційна організація, організація, утворена для підготування або вчинення певних злочинів, банда, збройна банда.

Так, з кінця 30-х років ХХ ст. поняття “злочинна група” увійшло в юриспруденцію. Проте окремі визначення організатора, що наводилися в теорії, не розкривали остаточно сутності діяльності цього співучасника, не було виділено й чітких ознак, які б дали змогу відмежувати організатора від інших співучасників. Із багатьох визначень не було зрозуміло, кого слід вважати організатором злочину: особу, яка очолює організацію, чи особу, яка виявила найбільшу активність у злочині, вчиненому в співучасті.

Отже, через прогалину в законодавстві, невизначеність кримінальних кодексів стосовно поняття злочинної групи наука кримінального права не змогла розробити характерне визначення організатора, його ознаки та функції. Ці обставини також негативно позначилися на практиці боротьби з організаторами (лідерами) злочинних груп. Не випадково вже у Постанові Пленуму Верховного Суду СРСР від 10 квітня 1941 р. “Про судову практику про злочини, які становлять пережитки родового ладу” наголошено як на суттєвому недоліку судової практики на тому факті, що суди часто обмежують свою діяльність засудженням лише безпосередніх виконавців злочину, виявлення яких зазвичай пов'язане з меншими труднощами, не враховуючи, що підбурювачі й організатори діють у багатьох випадках із антидержавних спонукань і тому становлять особливу соціальну небезпеку [12].

Складна міжнародна обстановка в 1950-ті роки вимагала адекватного реагування щодо протидії зовнішнім загрозам основам радянського державного та суспільного строю; визнання наявності капіталістичного оточення однією з головних причин злочинів проти державного та соціального устрою призвело до того, що нещадна боротьба з підіривною діяльністю імперіалістичного табору та його агентури була зарахована до найважливіших завдань радянського кримінального законодавства. Проти таких посягань і були спрямовані заходи кримінальної репресії, що відображено у прийнятих упродовж 1958–1961 рр. Основах кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік, окремих кримінальних законах загальносоюзного значення та кримінальних кодексах союзних республік і призвело до подвійних стандартів щодо законодавчого закріплення таких складних форм співучасті у вчиненні злочинів, як “злочинне угруповання” та “злочинна організація”.

Отже, з погляду кримінального права вбачали необхідність заповнити вищевказану прогалину. Лише з прийняттям у 1958 р. Основ кримінального Законодавства Союзу РСР і союзних республік перелік співучасників був доповнений фігурою організатора. Частина 4.17 Основ визначала організатором особу, яка організувала вчинення злочину або керувала ним.

Таке визначення надалі запозичили всі кримінальні кодекси союзних республік і, звичайно, України.

Кримінальним кодексом Української РСР 1960 р. встановлювалася кримінальна відповідальність за організаційну діяльність, спрямовану на вчинення особливо небезпечних злочинів проти радянської держави, за участь в антирадянській організації (ст. 64), а також за вчинення тих самих дій проти іншої держави трудящих (ст. 65). Водночас, ст. 19 визначала поняття “злочинна група”. До недоліків цього Закону належить те, що вчинення антирадянською (антидержавною) організацією, озброєною бандою чи злочинним угрупованням багатьох особливо небезпечних і небезпечних злочинів не визнавали кваліфікуючою обставиною, а їх специфічною ознакою була спрямованість на вчинення лише окремих видів злочинів.

Законодавець чітко визначив власну позицію, закріпивши в ст. 19 КК України 1960 р. види співучасників, які розташував за ступенем суспільної небезпечності від більш до менш суспільно небезпечного, очолює перелік співучасників саме виконавець злочину.

Що ж до особливостей виникнення і розвитку організованих злочинних груп у країнах СНД, до складу яких входить і Україна, тут є певні відмінності, її формування пов'язане з історією

розвитку Російської держави. Оскільки російська внутрішня і зовнішня політика завжди визначально впливала на розвиток народів, які мешкали на території Росії, вона вплинула й на виникнення організованої злочинності. Вважають, що прообразом сучасної ОЗ країн СНД були злочинські артілі, які виникли наприкінці XV ст.–початку XVI ст. й існували майже в незмінному вигляді аж до XX ст.

Період розвитку групової (організованої) злочинності, на думку Є. В. Топільської, виглядає так: 1960-ті роки – початок формування злочинних груп із порівняно високим ступенем організації в межах загальнокримінальної злочинності; 1970-ті роки – виділення у структурі злочинності організованих злочинних явищ, формування кримінологічної категорії особливості учасника ОЗ діяльності; кінець 1980-х років – завершальний етап формування радянської (російської) ОЗ, який досяг кризового стану в 1988–1989 рр.; початок 1990-х років – завершення процесу концентрації злочинних угруповань, створення стійких злочинних організацій і формування їх як самостійного соціального явища, що є транснаціональним [13, с. 45].

Висновки. Генезис організованих злочинних груп в Україні є яскравим підтвердженням залежності характеру їх виникнення і розвитку від конкретних соціально-економічних умов. Як свідчать історичні джерела, злочинний світ і його представники завжди прагнули до об'єднання сил, зміцнення основ антигромадського способу життя, який змушував їх бути зухвалими, підступними, цинічними щодо закону та його представників у особі правоохоронних органів, законослухняних громадян.

Протягом останнього тисячоліття формувалася злочинний світ як особлива організована комунікативна система злочинності зі своєю ієрархією, що забезпечує внутрішню “дисципліну” і “порядок”. Злочинне середовище постійно накопичує ресурсний і функціональний потенціал, посилює свою організованість. Від розрізнених злочинних груп до інтелектуально і технічно забезпечених, належно законспірованих злочинних організацій – цей шлях окремі злочинні групи пройшли за порівняно нетривалий період.

1. Карпец И. И. Социалистическая криминология (состояние, задачи) / И. И. Карпец // Сов. гос-во и право. – 1987. – № 9. – С. 72–80.
2. Definitions of Organized Crime (Collected by K. Van Lampt) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www/organized-crime.dt/OCDTFI.htm#crissy/>.
3. Белgorиц-Котляревский Л. Г. О воровстве – краже по русскому праву : историко-догматическое исследование / Л. Г. Белgorиц-Котляревский. – К., 1980. – Вып. 1. – 86 с.
4. Есинов Г. В. Тяжелая память прошлого: рассказы из дел Тайной Канцелярии и других архивов / Г. В. Есинов. – М. ; СПб., 1985. – 391 с.
5. Моро-Кристоф Л. М. Мир мошенников. Физиология мира мошенников / Л. М. Моро-Кристоф. – М. : Дело, 1967. – 58 с.
6. Максимов М. М. Московские тайны: Рассказы сыщика / М. М. Максимов. – М. : Дело, 1982. – Ч. 1. – 160 с.
7. Брейтман Г. Н. Преступный мир: Очерки из быта профессиональных преступников / Г. Н. Брейтман. – К. : Слов-Справа, 1901. – 157 с.
8. Криминологія : підручник для студ. вищ. навч. закл. / [О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьев, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужа. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.
9. Кваша О. О. Організатор злочину. Кримінально-правове та криминологічне дослідження : монографія / О. О. Кваша. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2003. – 216 с.
10. Гула Л. Ф. Теоретико-методологічні засади боротьби з організаторами злочинів. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності / Л. Ф. Гула // Зб. наук. праць. – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. – № 4. – С. 215–225.
11. Гуров А. И. Профессиональная преступность. Прошлое и современность / А. И. Гуров. – М. : Юрид. лит., 1990. – 304 с.
12. Про судову практику про злочини, які складають пережитки родового ладу : Постанова Пленуму Верховного Суду СРСР від 10 квіт. 1941 р. // Сб. Пленума Верховного Суду СРСР. – М., 1950. – Т. 1.
13. Топильская Е. В. Организованная преступность / Е. В. Топильская. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 1999. – 76 с.